

Het Machtige Hoopje – Russische muziek rond 1870

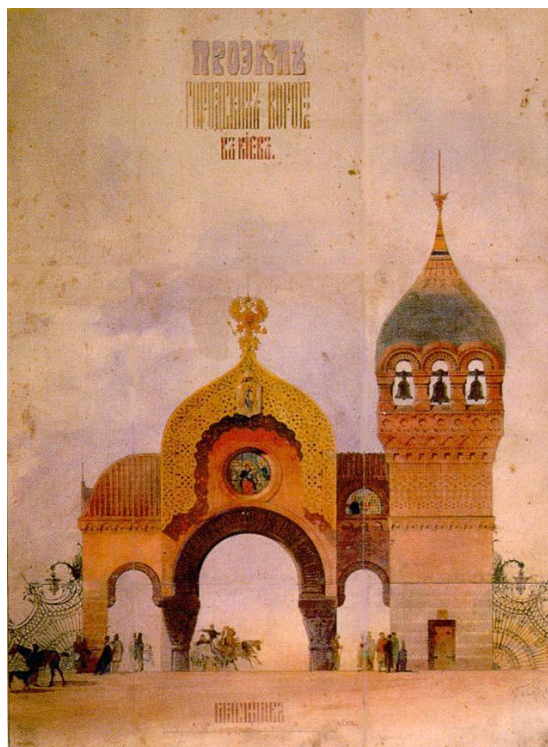
Lezing bij de Muziekbank Enschede
18 januari 2020
Klaas Sikkel

Prelude

Laten we beginnen met muziek. De zon komt op
boven de rivier de Moskwa

[[Track 1 – Moesorgski: Prelude uit de opera
Chovansjtsina](#)]¹

Mijn naam ik Klaas Sikkel, ik wil u wat vertellen over
het Machtige Hoopje – een groep Russische
componisten die rond 1870 actief was. Alle muziek die
ik laat horen is te leen bij de Muziekbank en er is een
playlist voor Spotify².

Wat we daarnet hoorden was het eerste stuk van de prelude van de opera *Chovanstsjina*³.
Moesorgski, de componist, heeft het als ondertitel meegegeven: *De zon gaat op boven de rivier de
Moskwa*. De opera gaat dan verder met een historisch verhaal over Moskause krijgslieden die in
opstand komen tegen de Tsaar.
Dit is overigens het laatste wat we over Moskau zullen horen, de rest van het verhaal speel zich af in
Sint-Petersburg, toendertijd de hoofdstad van Rusland.

Wie heeft wel eens gehoord van Moesorgski?

Wie kent zijn bekendste stuk, de Schilderijtentoonstelling?

Bij het praten over Russische muziek zijn er twee problemen die ik even moet aanspreken:
Hoe schrijf je het op en hoe spreek je het uit.

De gebruikelijke schrijfwijze in het Nederlands is “Chovansjtsjina” of “Chovanstsjina”, sommigen
schrijven een j meer dan anderen. In het Engels schrijf je “Khovanshchina”. Alle varianten komen van
het Russische “Хованщина”. In West-Europese talen wordt het dan omschreven met letters die het
in de betreffende taal zo dicht mogelijk in de buurt komen. De Nederlandse schrijfwijze is hier de
belangrijkste omdat dit praatje in het Nederlands is. Maar de Engelse is handig om te weten als je
iets op wilt zoeken, op Google of op Spotify.

“Moesorgski” schrijf je in het Engels “Mussorgsky” in het Russisch “Мусоргский”.

Ik zal de klemtoon leggen waar die hoort, maar het verder op zijn Nederlands en niet op zijn Russisch
uitspreken. In Russisch zou het ongeveer zijn: Madjest Moesergski. Een o wordt alleen als o
uitgesproken ls de klemtoon erop valt, anders a of toonloze e. En de e begint bijna altijd met een
soort van j. Maar ik vind het al dapper genoeg om Moesorgski te zeggen, in plaats van Moesorgski.

¹ Voor de verschillende muziekfragmenten wordt in deze tekst verwezen naar Youtube.

² In Spotify te vinden onder “Pictures at an Exhibition and the Music of the Mighty Handful”

³ Bij Russische namen en woorden is telkens de eerste keer dat ze in de tekst voorkomen lettergreep
onderstreept waar de klemtoon op valt.

Klassieke muziek in Rusland rond 1860

In het midden van de 19e eeuw was Rusland een achtergebleven land vergeleken met de rest van Europa. Er was een adellijke elite, nauwelijks middenstand, en een groot deel van de bevolking bestond uit lijfeigenen – boeren die voor alles in hun leven afhankelijk waren van de grootgrondbezitter op wiens grond ze leefden.

Aan het hof, en bij rijke families, werd muziek gemaakt, maar dat was altijd privé. Concerten en opera's werden privé opgevoerd, er waren geen uitvoeringen waar je een kaartje voor kon kopen. Muziek, en soms ook de musici, kwamen uit West-Europa, vooral uit Duitsland. Opera was per definitie Italiaanse opera.

Het muziekleven was dus ook vrij armoedig vergeleken met West-Europa.

Anton Rubinstein heeft er veel voor gedaan om dat te veranderen. Hij was virtuoos pianist, dirigent en componist. Rubinstein had jaren in West-Europa doorgebracht, compositieles genomen, en toonaangevende componisten leren kennen. Franz Listzt noemde hem "Beethoven II", niet alleen omdat hij qua uiterlijk en haardracht wel wat op hem leek, hij had ook dezelfde woeste stijl van pianospelen. Terug in Sint-Petersburg wilde Rubinstein een professioneler muziekleven opzetten. Daarin werd hij ondersteund door Jelena Pavlovna (Engels: *Elena*). Jelena was de tante van Tsaar Alexander II. Eigenlijk heette ze Charlotte van Württemberg, maar toen ze trouwde met de broer van de vorige tsaar heeft ze een Russische naam aangenomen. (Terzijde, zij was de schoonzus van Anna Pavlovna, in Nederland bekend geworden als Anna Paulowna, de vrouw van koning Willem II.)

Haar man Michail was inmiddels overleden, Jelena was vaak aan het hof en had veel invloed op de tsaar en zijn vrouw. Jelena Pavlova stond bekend als de intellectueel in de koninklijke familie.

Twee belangrijke gebeurtenissen:

- (1859) Oprichting van de Russische Muziekvereniging. Die ging voor het eerst in Rusland publieke concerten organiseren, waar je als muzikliefhebber naar toe kan gaan.
- (1862) Oprichting van het conservatorium in Sint-Petersburg, het eerste in Rusland. Eigenlijk was de bedoeling dat het conservatorium door de staat gesubsidieerd zou worden. Om een of andere reden is dat niet doorgegaan, toen heeft Jelena Pavlovna het gewoon uit eigen zak betaald.

Op weg naar een eigen Russische muziek

Rubinstein en Groothertogin Jelena hebben veel gedaan voor de muziek in Rusland. Maar de muziek die ze voorstonden was de internationale, Europese muziek. Rond Mili Balakirev ontstond een groepje componisten die vonden dat er een andere muziekpraktijk moest komen.

Als Russische componisten de Europese stijl imiteren krijg je op zijn best tweederangs Europese muziek (zegt Stasov). Veel beter is het om op de eigen tradities te bouwen, en eersteklas Russische muziek te componeren.

De andere leden waren Alexander Borodin, César Cui, Modest Moesorgski en Nikolaj Rimski-Korsakov.

Mentor en in zekere zin ideoloog van deze kring was Vladimir Stasov, zelf geen componist, maar criticus. Tegenwoordig zou je zo iemand publicist noemen, hij schreef recensies en opiniestukken. De kring is tussen 1858 en 1861 gevormd (niet iedereen op hetzelfde moment). Ze waren allemaal begin 20, Rimski-Korsakov was 17 toen hij bij de groep kwam, Stasov liep tegen de 40. Rond 1870 is het *Machtige Hoopje* weer uit elkaar gevallen.

Hoe komen ze aan de vreemde naam *het Machtige Hoopje*? (Engels: *The Mighty Handful*, of ook wel *The Five*; Russisch: *Могучая кучка* (*Mogoetsjaja koetsjka*))

In 1867 was er een etnografische tentoontelling in Sint-Petersburg, en ook een congres voor etnografen uit Slavische landen. Voor de deelnemers aan dat congres organiseerde Balakirev een concert. Na afloop schreef Stasov in een recentie in de krant:

“God geve dat onze Slavische gasten het concert vandaag nooit vergeten. Moge Hij ervoor zorgen dat zij zich altijd herinneren hoeveel poëzie, gevoel, talent en kunde er heerst in het *kleine maar machtige hoopje Russische musici*.”

“Hoopje” is niet de meest gelukkigste vertaling van *кучка*. Het betekent groepje, stelletje, zootje, niet noodzakelijk denigrerend bedoeld. Zo werd het wél gebruikt door hun tegenstanders, die er de spot mee dreven. De gevestigde orde in muziekland deed het *machtige hoopje* af als een stelletje amateurs – wat ze in letterlijke zin ook waren.

Het idee om nationale muziek te willen maken is overigens iets wat goed past binnen een algemeen Europees gedachtegoed in die tijd: de Romantiek. De idee is dat mensen van een bepaald volk van nature iets met elkaar gemeen hebben. Dat geldt voor Russen, maar net zo goed voor Fransen, Duitsers, Tsjechen, Hongaren enz. Volken kwamen overigens niet overeen met staten, zoals nu in Europa. Tsjechen, Hongaren, en Serviers waren allemaal burgers van het Habsburgse rijk. In Tsjechië zie je dat Smetana in zijn muziek elementen uit het Tsjechische landschap schildert, en Dvořák Tsjechische volksmuziek in zijn symfonieën verwerkt.

In de Romantiek is volksmuziek iets natuurlijks, dat voortkomt uit de ziel van het volk. Omdat Tsjechen een ander volk zijn dan Russen zijn Tsjechische en Russische volksmuziek dus verschillend. Tegenover de natuurlijke volksmuziek bestaat de Kunstmuziek. Die zou kunnen aansluiten bij de volksmuziek – dat is wat het *machtige hoopje* wil – maar het muzikale establishment in Rusland is daar niet mee bezig.

Ook specifiek voor de Russische context is dat volksmuziek geassocieerd wordt met progressieve denkbeelden. Degenen die nationale muziek willen zijn ook degenen die vinden dat Rusland een

achtergebleven land is en dat er sociale veranderingen nodig zijn.

Naast progressieven heb je – ook specifiek in de Russische context – nog een andere stroming die voorstander van Russische muziek is: reactionairen, die vinden dat het échte Rusland verpest is door de hervormingen die Peter de Grote anderhalve eeuw eerder heeft doorgevoerd, en terugverlangen naar de tijd ervoor.

Hoe kom je nu tot echt Russische muziek?

Balakirev en Stasov gingen uit van een paar belangrijke principes. Muziek moet een uiting zijn van iets, het moet ergens over gaan of een verhaal vertellen. Een muziekstuk in Europese stijl is mooi omdat het mooi klinkt, aan een bepaalde esthetiek voldoet, maar het zegt verder niks, het beeldt niet iets uit.

Er zijn bepaalde standaardvormen om composities vorm te geven, en daar moesten ze niks van hebben. Op het conservatorium leer je hoe dat moet, en Balakirev was van mening dat het bezoeken van een conservatorium schadelijk was voor een componist. Creativiteit zit in jezelf en kan je niet op school leren. Wat je daar leert remt de creativiteit, aldus Balakirev.

Russische muziek zou gebaseerd moeten zijn op elementen uit de Russische volksmuziek.

Dat kan door volksmuziek rechtstreeks te verwerken in composities. Je neemt een melodieën over en schrijft daar een orkeststuk om heen.

Een voorbeeld hiervan: een stukje uit de Ouverture over Russische thema's van Balakirev.

[\[Track 2 – Balakirev Ouverture over drie Russische thema's \(vanaf 2:30 tot 5:00\)\]](#)

Wat ook kan is niet hele melodieën overnemen, maar bepaalde elementen en principes gebruiken die karakteristiek zijn voor volksmuziek. Dat hoeft dan niet beslist Russische volksmuziek te zijn, het kan ook gaan om muziek van *andere* volkeren die in het Russische rijk leefden, bijvoorbeeld uit Azië of uit de Kaukasus.

Typische elementen van Russische muziek

Als de onderstaande uitleg u niks zegt kunt u het gerust overslaan en verder gaan met het verhaal over de componisten op pagina 8.

Laten we nu gaan kijken naar een paar van die elementen, en beginnen met de moeilijkste.

De 'Russische submediant' heeft enige uitleg nodig.

Submediant

Om bij het begin te beginnen: veel simpele melodieën kan je begeleiden met drie akkoorden, Bijv. C, G, en F. Eventueel G7 in plaats van G.

Als C de grondtoon is, dan heet G de *dominant* en F de *subdominant*. Wat daar in Russische muziek vaak bijkomt is het accoord A mineur, dat heet de *submediant*.

Laten we kijken naar het volgende fragment⁴:

Altijd is Kort-jakje ziek
C C F C

Hierin komen we alleen C en F tegen, de grondtoon en de subdominant.

⁴ onder de tekst zijn de begeleidingsaccoorden weergegeven

Je kan de toonhoogte veranderen, dan krijg je bijvoorbeeld:

Altijd is Kort-jakje ziek
 D D G D

Het zijn andere accoorden maar de verhouding grondtoon – subdominant blijft dezelfde (dat geldt uiteraard ook voor dominant, submediant).

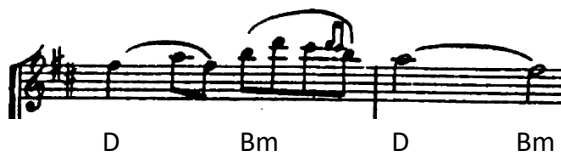
Maar we kunnen het ook als volgt spelen:

Altijd is Kort-jakje ziek
 D D Bm D

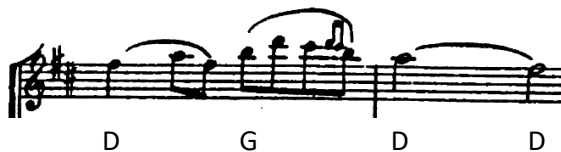
Zelfde melodie, andere klankkleur!

In plaats van de subdominant hebben we de submediant gebruikt..

In het hoofdthema van de prelude aan het begin was de submediant ook prominent aanwezig:

Als Mendelssohn of een andere Duitser het gecomponeerd had zou het misschien zó klinken:

Maar Moesorgski kiest voor de submediant.

Dit is een typisch Russisch verschijnsel, overgenomen uit de Russische volksmuziek.

De Russen hebben overigens niet het alleen recht op het gebruik van de submediant. In West-Europa kom je het wel tegen, al is het geen gebruikelijk onderdeel van onze volksmuziek.

Wil-hel-mus va-an Na-as-sauwe
 G G Em Am D G

Als je je afvraagt waarom de tweede en derde toon *-hel-* en *-mus* anders klinken terwijl je dezelfde toon zingt, dan is het omdat bij *-mus* het accoord van de grondtoon vervangen is door de submediant.

“Russische” submediant

Nu we weten wat een submediant is, kunnen we kijken naar iets dat in de literatuur de *Russische submediant* is gaan heten. Dat is het volgende patroon: in de begeleiding heb je een accoord in de grondtoon dat overgaat in een submediant-accoord door alleen de bovenste toon te verhogen, bijvoorbeeld

C-E-G → C-E-A.

Dat kan ook in twee stappen: C-E-G → C-E-G# → C-E-A:

Een voorbeeld hiervan is het begin van het 3e deel van *Sheherazade* van Rimski-Korsakov (in de maten 3 en 4):

In het echt klinkt het dan zo:

[\[Track 3 – Rimski-Korsakov: Sheherazade, deel 3 \(tot 0:30\)\]](#)

Heletoons-toonladder

De heletoons-toonladder. Onze normale toonladders zijn een afwisseling van hele en halve tonen. Bijvoorbeeld de toonladder van C bestaat uit alle witte toetsen. Als er een zwarte toets tussen zit is de afstand één toon, als er geen zwarte toets tussen zit is de afstand een halve toon.

De heletoons-toonladder zie er zó uit (bijvoorbeeld: C – D – E – F# – G# – A# – C)

Het begin van *Sheherazade* wordt in de literatuur als voorbeeld genoemd.

Er zitten ook andere tonen in, maar de ruggengraat van dit fragment bestaat uit een reeks dalende tonen van de heletoons-toonladder, in het plaatje weergegeven in rood. Je hoort dat dit niet goed in onze toonladder past. In de orkestversie klinkt dit zo:

[\[Track 4 – Rimski-Korsakov: Sheherazade, deel 1, tot \(0:14\)\]](#)

Pentatonische toonladder

Een andere is de pentatonische of vijftoons-toonladder (bijvoorbeeld C – D – E – G – A – C)

Deze wordt vaak ook geassocieerd met oosterse muziek.

Een voorbeeld wat hier wel handig is omdat we het later nog tegenkomen is een thema uit de schilderijtentoonstelling van Moesorgski.

[\[Geluidsfragment \(eerste twee maten, tot 0:08\)\]](#)

Het bevat alleen de tonen B \flat , C, D, F, G uit de pentatonische toonladder van B \flat .

Wat aan dit thema trouwens ook apart is is de afwezigheid van een duidelijk metrum. Normale muziek is in vierkwartmaat of driekwartsmaat of zoiets, dit zijn 11 kwarten die zich goed in één maatsoort laten persen.

Andere aspecten

We hebben het gehad over verschillende elementen van de muziek zelf. We kunnen ook kijken naar het soort dingen dat verklankt wordt.

Kerkklokken horen bij het geluid van Rusland en zijn dus ook goed op hun plaats in Russische muziek. Hoe klinken kerkklokken op een piano? Nog een fragment uit de Schilderijtentoonstelling van Moesorgski.

[\[Geluidsfragment \(32:00 tot 32:30\)\]](#)

Wat *niet* op het lijstje staat is Kerkgezag. De Russisch-Orthodoxe kerk is een wezenlijk onderdeel van de Russische samenleving, maar de componisten van het Machtige Hoopje waren niet zo kerkelijk.

Wat uiteraard ook veel voorkomt is dat muziekstukken gemaakt worden over nationalistische onderwerpen, veel opera's gaan over dingen uit de Russische geschiedenis.

Waar we het nog niet over gehad hebben is de *structuur* van muziekstukken. Dat gaat in deze lezing niet lukken. Ik wil nog een aantal fragmenten laten horen, maar de meeste zijn vrij kort. Daarmee kan ik wel een beeld proberen te geven van de klankkleur van deze muziek, maar aan structuur komen we niet toe.

De componisten

Zometeen zal ik iets over ieder van de vijf componisten vertellen, dat kan niet zonder eerst Michajl Glinka te noemen. Glinka wordt algemeen gezien als het beginpunt van de Russische klassieke muziek. Net als Rubinstein was hij lang in West-Europa geweest en had daar zijn kennis opgedaan. Hij nam Russische thema's op in zijn muziek en schreef opera's over Russische onderwerpen, maar heeft dat niet tot ideologie verheven. Glinka is overleden in 1857.

Alexander Dargomyzski is een vergelijkbare componist uit die tijd, hij werkte wel samen met het machtige hoopje, maar was 30 jaar ouder.

Glinka en Dargomyzski zijn dé voorbeelden voor het Machtige Hoopje.

Mili Balakirev (1837–1910)

Balakirev was, zoals alle componisten in die tijd, van gegoede afkomst.

Balakirev heeft in zijn jeugd wel muzikles gehad maar nooit les in compositie.

Hij had dus wel veel talent. Hij heeft partituren van andere componisten bestudeerd om te kijken hoe ze componeren, en vervolgens zijn eigen stijl ontwikkeld. Boeken over compositietheorie waren er niet in het Russisch, alleen in het Duits, en hij kon nauwelijks Duits.

Mogelijk heeft dat ook bijgedragen aan zijn verbittering, zijn idee dat het conservatorium slecht voor je was en zijn afkeer van Rubinstein. Ook wordt verondersteld dat het een rol speelde dat Rubinstein joods was; Balakirev had het niet op joden.

Balakirev was een betweter en duidelijk de baas in het Machtige Hoopje. Als de anderen wat gecomponeerd gaf hij altijd commentaar en suggesties voor verbetering.

In 1867 nam de geschiedenis een verrassende wending.

Rubinstein neemt ontslag als directeur van de Muziekvereniging en van het Conservatorium.

Groothertogin Jelena was de voornaamste geldschieter voor het conservatorium, daarom vond ze dat ze zich ook met de inhoud van het onderwijs mocht bemoeien. Rubinstein kon daar niet meer tegen. Hij legde zijn functies neer en ging weer concertreien maken door West-Europa.

En wat gebeurt: de Russische Muziekvereniging benoemt Balakirev tot directeur.

Jelena was het daar niet mee eens. Ze heeft en op alle mogelijke manieren tegengewerkt en hem uiteindelijk eruit gewerkt. In 1869 is hij ontslagen.

Balakirev kwam in een diepe persoonlijk crisis terecht. Zijn status had een knauw gehad, zijn inkomen was weg, en het geld van de familie was ondertussen ook op. Tsaar Alexander had in 1861 de lijfeigenschap afgeschaft en grootgrondbezitter waren grote stukken van hun grond kwijtgeraakt. In 1871 is hij helemaal ingestort en ging hij terug naar zijn geboorteplaats Nizjni Novgorod. In de vijf jaar dat hij weg was is hij totaal veranderd. Hij heeft zich bekeerd, werd zeer religieus, en zijn politieke ideeën veranderden van progressief naar reactionair. (Maar voor de hang naar Russische muziek maakt dat niet uit, zoals we gezien hebben.)

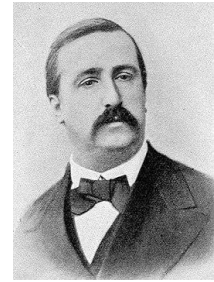
Balakirev heeft eindelijk een aantal stukken afgemaakt en gepubliceerd, die in de zestiger jaren eigenlijk al bijna af waren, waaronder twee symfonieën. Had hij ze in de jaren 60 gepubliceerd dan zou zijn rol in de muziekgeschiedenis een stuk beter gewaardeerd zijn. Toen waren ze revolutionair en vernieuwend, in de jaren 90 eigenlijk al een beetje ouderwets en gedateerd.

Hier het begin van het derde deel van zijn eerste symfonie. In dit fragment zit ook weer de Russische submediant, probeer nu zelf te horen waar.

[\[Track 5 – Balakirev: Symfonie 1, deel 3, Andante \(tot 1:30\)\]](#)

Alexander Borodin (1833-1878)

Borodin was in de eerste plaats scheikundige en arts. Bepaalde scheikundige processen die hij heeft uitgevonden zijn later in Amerika verder ontwikkeld en daar gepatenteerd. Muziek vond hij leuk, maar kwam voor hem op de tweede plaats. Dat maakte zijn positie in het Machtige Hoopje ook wat onafhankelijker. Zo heeft hij ook een paar strikkwartetten gecomponeerd, ondanks dat Balakirev het daar totaal niet mee eens was.

Ik wil twee fragmenten uit het werk van Borodin laten horen. Het eerste is uit een symfonisch gedicht: Op de steppes van Centraal-Azië. Ook hier vinden we weer de typisch russische klankkleur.

[\[Track 6 – Borodin: Op de steppes van Centraal-Azië \(tot 2:00\)\]](#)

Borodin is niet heel oud geworden. Hij had altijd al een zwakke gezondheid, en op een kwaad moment is hij dood omgevallen, ik weet eigenlijk niet of duidelijk is geworden waaraan precies. Zijn belangrijkste werk, de opera Vorst Igor, was nog niet af en is later afgemaakt door Rimski-Korsakov en Glazoenov.

Hier een kort fragment uit de opera Vorst Igor. De Polovtsi, een Kaukasische volksstam, marcheren terug naar hun kamp nadat ze een Russische stad hebben ingenomen.

[\[Track 7 – Borodin: Vorst Igor, Mars van de Polovtsi \(tot 1:20\)\]](#)

César Cui (1835-1918)

Cui is het minst bekende lid van het machtige hoopje. Zijn naam is Frans: zijn vader was soldaat in het leger van Napoleon en is gewond achtergebleven in Litauen. Kennelijk is hij er weer bovenop gekomen en heeft hij een gezin gesticht.

Omdat er in het Russisch geen letter voor u is heet hij daar Кюи (Kjoei). Cui was militair ingenieur, hij hield zich o.a. bezig met het bouwen van forten. Uiteindelijk is hij opgeklimmen tot de rang van generaal. Dus muziek was voor hem ook een hobby. Naast componeren heeft net als Stasov veel artikelen over muziek geschreven.

Zijn werk omvat veel liederen, stukken voor piano en een stuk of 10 opera's. Van dit werk wordt zelden nog wat uitgevoerd en bij de Muziekbank hebben we er ook niet veel van.

In de tijden van het Machtige Hoopje werkte hij aan een opera *William Ratcliff*. Het verhaal speelt in Schotland, naar een roman van Heinrich Heine. Muziek hoeft dus niet beslist over Russische geschiedenis te gaan, als het qua compositie maar voldoet aan de principes van het Machtige Hoopje. Bij mijn weten is er geen opname van.

Om toch iets van Cui te laten horen is hier een kort stukje uit een andere opera van later datum: Een feest in een tijd van pest.

[\[Track 8 – Cui: een feest in een tijd van pest \(tot 1:00\)\]](#)

Modest Moesorgski (1839-1881)

Moesorgski is vooral bekend dankzij de *Schilderijtentoonstelling*, zoals het meestal genoemd wordt. Officieel: *Schilderijen van een tentoonstelling*. Hier kom ik tegen het eind nog even op terug. Waar je ook beslist naar moet gaan luisteren, als je het nog niet kent is, *Nacht op de kale berg*. Het is een symfonisch gedicht over een heksensabbath.

De meest bekende opera van Moesorgski is *Boris Godoenov*. Het is gebaseerd op een historisch gegeven. Rond 1600 was er gedoe over de troonopvolging van de tsaar. Boris Godoenov kwam uiteindelijk als overwinnaar uit de bus werd de nieuwe tsaar. Het verhaal is opgeschreven en waarschijnlijk wat aangedikt door Poesjkin.

Eigenlijk was het de bedoeling dat Moesorgski een militaire carrière zou volgen. Hij was lid van een prestigieus regiment van het Russische leger.

Nadat hij in de kring van Balakirev was opgenomen besloot hij zich helemaal aan muziek te wijden en nam hij ontslag uit het leger. Over geld hoefde hij zich toen geen zorgen te maken, zijn familie bezat uitgebreide landerijen.

Maar als gevolg van de sociale hervormingen raakte de familie een groot deel van haar land kwijt, net als Balakirev, en moest Moesorgski een baantje zoeken. Hij heeft verschillende functies gehad als ambtenaar. Het was niet het soort functie waar je 40 uur in de week hard voor moest werken.

Hij heeft een tijdje een woning gedeeld met Rimski-Korsakov. Ze hadden samen één piano, en de afspraak was dat Moesorksi 's ochtends mocht spelen, en Rimski-Korsakov 's middags, omdat Moesorgski dan naar zijn werk moest.

Terwijl de rest van het Machtige Hoopje in de jaren 70 tot het establishment was gaan behoren, of uit het zicht verdwenen was, bleef Moesorgski een outsider. Hij zette zijn leven als bohemien voort todat hij uiteindelijk aan alcoholisme is overleden.

Een bekend schilderij van Moesorgski is in 1881 gemaakt door Ilja Repin, een paar weken voor zijn dood. (Overigens: alle hier getoonde schilderijen zijn van Repin, met uitzondering van die van Jelena Pavlovna.)

Nikolaj Rimski-Korsakov (1844-1908)

Moesorgski en Rimski-Korsakov zijn de bekendste leden van het Machtige Hoopje.

In goede familietraditie was Rimski-Korsakov marineofficier. Dat was hij al toen hij Balakirev leerde kennen in 1861. Van 1862 tot 1865 is hij drie jaar op zee geweest met de marine. Als het schip een tijdje in een haven lag te wachten schreef hij weer een stuk van zijn eerste symfonie, en stuurde dat dan naar Balakirev.

Later is hij inspecteur geworden van Marineorkesten. De marine had allerlei fanfares. Zijn taak was dan om ze te bezoeken, te kijken of de kwaliteit van muziek en instrumenten op orde was, eventueel voorstellen te doen voor wat ze konden spelen.

In tegenstelling tot Moesorgski is hij wel getrouwd en heeft zeven kinderen gekregen.

In 1871 waaide er een nieuwe wind aan het conservatorium, en vroeg men Rimski-Korsakov als docent voor compositie en orkestratie. Met wat aarzeling heeft hij dat aangenomen. In orkestratie

was hij prima, maar van de theorie van compositie wist hij eigenlijk niks, Balakirev had immers altijd gezegd dat kennis van theorie schadelijk was voor de creativiteit. Rimski-korsakov werd, in zijn eigen woorden, “de ijverigste student van het conservatorium” en heeft zich met man en macht bijgespijkerd.

Hij meer dan 30 jaar aan het conservatorium gebleven. In 1905 brak er revolutie uit en Rimski-Korsakov heeft zich openlijk achter de rebellerende studenten opgesteld. Dat was toen aanleiding voor ontslag. 1905 is een totaal andere tijd... De progressieve Alexander II was opgevolgd door de conservatieve Alexander de III en die weer door de nog conservatievere Nicolaas II.

In de jaren '80 en '90 heeft Rimski-Korsakov zich erg verdienstelijk gemaakt met afmaken en orkestreren van grote stukken uit het repertoire van het Machtige Hoopje. Van Boris Godoenov van Moesorsgski was de tekst en de muziek af, maar de orkestratie moest nog grotendeels nog gedaan worden. Chovansjtjina was nog helemaal niet af, en het ook niet helemaal duidelijk welke scènes nog zouden moeten worden toegevoegd.

Van Sheherazade heb ik maar twee veel te kleine stukjes laten horen. Ik kan iedereen aanraden om het hele stuk een keer te beluisteren! Het is het bekendste stuk van Rimski-Korsakov en dat is niet toevallig.

Ik wil nog iets laten horen uit wat zijn laatste opera had zullen zijn: de legende van de onzichtbare stad Kitezj. Uiteindelijk heeft Rimski-Korsakov na zijn ontslag bij het conservatorium nog een opera geschreven, *De gouden haan*, een satire op de machtsverhoudingen in het Rusland van die tijd.

Maar nu Kitezj. De tataren zijn op veroveringstocht. In de slag om Kerzjenets zijn de Russen verslagen en de Tataren willen optrekken naar Kitezj. Maar dat lukt niet omdat, door bovennatuurlijk ingrijpen, Kitezj helemaal verdwenen is in een grote mistwolk. De Tataren hebben Kitezj nooit kunnen vinden.

Hier de slag om Kerzjenets. Later in het fragment hoor je in de trompetten weer een melodie die niet goed in onze toonladders past...

[\[Track 9 – Rimski-Korsakov: De legende van de onzichtbare stad Kitezj, de slag om Kerzjenets \(van 4:49 tot 6:30\)\]](#)

Tsjaikovski en het Machtige Hoopje

Tsjaikovski was van dezelfde generatie als het Machtige Hoopje, een paar jaar jonger dan Balakirev, een paar jaar ouder dan Rimski-Korsakov. Hij had niks tegen de West-Europese muziek en maakte balletten en symfonieën, weliswaar met Russische invloeden, maar vooral in Europese stijl. Dus Balakirev en de zijnen vonden zijn muziek veel te Duits.

Rond 1870 kwam er een zekere toenadering. Een paar van Tsjaikovski's werken vonden wel de goedkeuring van het Machtige Hoopje. De 2e symfonie heeft een aantal thema's die direct aan de volksmuziek ontleend zijn, en was in orde. Ook

de Overture Romeo en Julia, naar het toneelstuk van Shakespeare. Daarvan wil ik, als er nog tijd voor is, zo een stukje laten horen. Het is niet een overture van een opera, maar een losstaand stuk.

Nadat Balakirev er uit was gezet bij de Russische Muziekvereniging uitgezet heeft Tsjaikovski een stuk gepubliceerd ter verdediging van Balakirev. Dat heeft de verstandhouding tussen hen behoorlijk verbeterd.

Stasov en Balakirev hebben Tsjaikovski het idee aan de hand gedaan om zich ook op een ander toneelstuk van Shakespeare te werpen, *De storm*. Ook hebben zij het idee en het programma voor de Manfred-symfonie geleverd.

[\[Track 10 – Tsjaikovski: Overture Romeo en Julia \(van 6:44 tot 9:30\)\]](#)

Rimski-Korsakov had de ideologie van Balakirev en Stasov achter zich gelaten en had goed contact met Tsjaikovski. Het enige was Rimki-Korsakov steeds meer dwars zat is dat hij zelf vond dat Tsjaikovski een veel betere componist was dan hijzelf. In die tijd heeft hij zijn energie gestoken in het uitgeven van de erfenis van het Machtige Hoopje. Na de dood van Tsjaikovski is hij weer opgebloeid en meer gaan componeren.

De kring van Beljajev

Mitrofan Beljajev was een mecenas van nieuwe snit. Niet van adel, zoals Jelena, maar nieuw geld. Hij (of eigenlijk zijn vader) was rijk geworden in de houthandel.

Beljajev was enthousiast amateurmusicus. Iedere vrijdagavond waren gasten welkom om te komen musiceren, na afloop werd dan rijk getafeld. Zo onstond wat de Kring van Beljajev is gaan heten. Borodin en Rimski-Korsakov hoorden daarbij, maar ook jongere componisten als Alexander Glazoenov (Glazunov) en Anatoli Ljadov (Lyadov).

Balakirev was ook welkom, en is een paar keer geweest, maar die kon niet zo goed aarden in een kring waar hij niet zelf het middelpunt was...

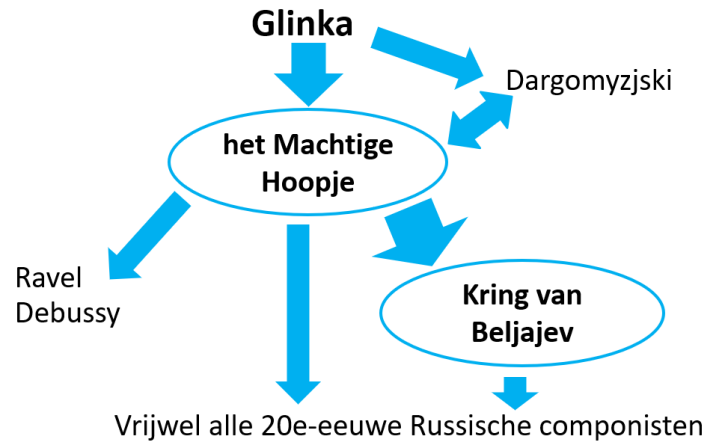
Je zou kunnen zeggen dat de kring van Beljajev de voortzetting was van het machtige hoopje. Ze hadden dezelfde idealen wat

betreft Russische muziek, met één verschil: Scholing en opleiding aan een concervatorium is wél goed voor musici en componisten. Het waanidee van Balakirev dat opleiding slecht is voor je creativiteit had definitief afgedaan.

Beljajev heeft ook op andere manieren de russische componisten heel erg gehopen.

Op eigen kosten heeft hij een uitgeverij in Leipzig opgericht waar muziek van Russische componisten werd uitgegeven. Daardoor waren ze auteursrechtelijk bestemd, en kregen de componisten ervoor betaald. In die tijd was het zo dat Russische uitgaven in de rest van Europa vrij gekopieerd mochten worden omdat het auteursrecht niet geregeld was. Voor wat er uitgegeven moest worden liet hij zich adviseren door Rimski-Korsakov en Glazoenov.

Ook stelde hij een “Glinka-pijs” in voor Russische componisten (o.a. gewonnen door Tsjaikovski).

Vrijwel alle russische componisten in de 20e eeuw zijn direct of indirect beïnvloed door het Machtige Hoopje. Ook Ravel en Debussy hebben elementen van hen overgenomen.

Finale

Wellicht heeft u inmiddels geraden wat op pagina 1 afgebeeld is: Het is een ontwerp voor een stadspoort van Kiev, door Moesorgski vereeuwigd als de *grote poort van Kiev*. Dit schilderij is gemaakt door architect en schilder Viktor Hartmann, een vriend van Moesorgski. (In het boek van Maes heet hij "Gartman," dat komt omdat in het Russisch de H niet bestaat.)

Hartmann overleed vrij plotseling in 1873. In het voorjaar van 1874 was er een tentoonstelling van werk van Hartmann. Dit inspireerde Moesorgski tot het schrijven van zijn muziekstuk.

Officieel heet het in het Nederlands *Schilderijen van een tentoonstelling*, in het Engels *Pictures at an exhibition*. De Engelse (en Duitse en Franse) vertaling zijn beter dan de Nederlandse. In het Russisch staat er картинки, wat beelden/plaatjes betekent. Bij schilderijen denk wij aan olieverfschilderijen, Hartmann maakte tekeningen en waterverfschilderijen.

De meeste tekeningen en schilderijen zijn in de loop van de tijd zoek geraakt. Van de schilderijen die door Moesorgski verklankt zijn zijn er nog maar een paar over.

Het muziekstuk verbeeldt een aantal schilderijen, met daar tussendoor een zogenaamde promenade, die uitbeeldt dat bezoeker van schilderij naar schilderij loopt. De stemming die een schilderij oproept hoor je terug in de promenade, waarin het zelfde thema telkens op een andere manier wordt verklankt.

Het stuk is geschreven voor piano. Maurice Ravel heeft er een orkestbewerking voor gemaakt die erg populair is geworden. Als u de schilderijtentoonstelling kent is het waarschijnlijk die versie. Volgens Wikipedia is het waarschijnlijk het meest bewerkte stuk voor piano uit de klassieke muziek. Er zijn nog een hand vol andere orkestraties, ik ken een versie voor slagwerk en een versie voor kerkorgel. Er zijn nog tientallen andere – niet in de laatste plaats de versie van Emerson, Lake en Palmer uit 1971.

Er zijn ook kunstenaars die zich door de muziek van de schilderijtentoonstelling hebben laten inspireren tot nieuwe kunstwerken. Willem Wilmink heeft gedichtjes geschreven bij de schilderijtentoonstelling. Een CD-box met de pianoversie (gespeeld door Monique Copper) en de gedichten van Wilmink is te leen bij de Muziekbank.

Nog even terug naar het schilderij van Hartmann. Het is een ontwerp voor een stadspoort ter ere van Tsaar Alexander II. Op 4 april 1866 heeft tsaar Alexander een aanslag op zijn leven overleefd. Om dat te gedenken zou er een erepoort voor Alexander gebouwd worden als stadspoort van Kiev. Er is een competitie uitgescheven om ontwerpen in te sturen. Dit was Hartmanns ontwerp voor die competitie, en hij was ervan overtuigd dat hij een goed kans maakte.

Uiteindelijk is het plan niet doorgaan. Of het geld op was, of dat men bij nader inzien het toch geen goed idee vond om een monument te bouwen voor een *aanslag* op de tsaar is niet bekend.

Als afsluiting zal ik zometeen de Poort van Kiev in zijn geheel laten horen. Kennis van het verhaal achter de poort helpt bij het begrijpen van de structuur van het stuk. Moesorgski kende het verhaal natuurlijk ook.

In de eerste plaats is er een heroïsch thema. Wat misschien niet opvalt door de overweldigende inzet is dat het in feite een hele simpele variant op het thema van de promenade [[Geluidsfragment \(eerste twee maten, tot 0:08\)](#)].

In de tweede plaats komt er een thema langs dat te herkennen is als Russisch-Orthodox kerkgezag. Dat past ook heel goed in een loflied op de tsaar.

Na het kerkgezag (2e keer) komen de kerkklokken. Het worden er meer en meer, je kan je voorstellen dat in heel Kiev de klokken luiden.

Ik wil de pianoversie laten horen, niet de orchestratie van Ravel. Dat heeft twee redenen: In de eerste plaats is het stuk door Moessorgski bedoeld voor piano, en niet een voorlopige versie van een nog te orkesteren stuk. Dit blijkt uit het feit dat Rimski-Korsakov hier géén orchestratie van gemaakt heeft, terwijl hij zo'n beetje alles van het Machtige Hoopje heeft georkestreerd, voorzover dat nog niet gebeurd was.

Ten tweede: toen ik het verhaal kende ben ik nog eens bij Ravel gaan luisteren wat hij met de kerkklokken gedaan had. Dat was teleurstelling: hij heeft de symboliek gemist, waarschijnlijk omdat hij het verhaal niet kende, en de meeste als kerkklokken bedoelde noten toebedeeld aan strijkinstrumenten...

Hier de versie van Leif Ove Andsnes. Onder de titel *Pictures Reframed* heeft hij een project gedaan met de Zuid-Afrikaanse kunstenaar Robin Rhode, die nieuwe kunstwerken bij de muziek heeft gemaakt ([zie hier een interview met Andsnes en Rhode](#)).

Ook Andsnes heeft de muziek licht bewerkt, en noten toegevoegd, zoals bijvoorbeeld dubbele octaven. Maar ik vind het een prima uitvoering.

[[Track 11 – Moesorgski: Schilderijen van een Tentoonstelling: De grote poort van Kiev \(van 1:02:11\)](#)]

Ik dank u voor uw aandacht.

Bronnen

Francis Maes (2006): *Geschiedenis van de Russische muziek: van Glinka tot Sjostakovitsj*.
2e herziene druk, SUN, Amsterdam.

Mark DeVoto (1995): The Russian Submediant in the 19th Century. *Current musicology* 59, pp. 48–76.

Wikipedia pages (English, en.wikipedia.org):

- Alexander II of Russia
- Alexander Borodin
- Anton Rubinstein
- César Cui
- Mili Balakirev
- Mitrofan Belyayev
- Modest Mussorgsky
- Nikolai Rimsky-Korsakov
- Princess Charlotte of Württemberg
- Tchaikovsky and the Five
- The Five (composers)
- Viktor Hartmann
- Vladimir Stasov
- Whole tone scale